

ДО ПИТАННЯ ПРО НАРОДНІ ПІСНІ З ПІДЛЯШШЯ ЯК ДЖЕРЕЛО ДІАЛЕКТОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Любов Фроляк

Університет Марії Кюрі-Склодовської в Любліні

Анотація. Статтю присвячено проблемі варіантності текстів народних пісень як результату адаптації до норм говорів, які побутують у регіонах поширення пісні. На прикладі освоєння підляською говіркою народної пісні літературного походження „Місяць на небі”, текст якої розглянуто на тлі інших пісень з Підляшшя, зроблено спробу з'ясувати причини та типові засоби діалектної адаптації текстів загальнонародних пісень. Також вказано на можливості використання результатів розгляду освоєних говірок пісень для встановлення активності певних діалектних законів і норм.

Ключові слова: Українські говірки в Польщі, підляські говірки, діалект і мова фольклору

Вивчення проблеми збереження національної самобутності та самоідентифікації українців, які проживають поза адміністративними межами України, неможливе без звернення до фольклору – безцінної скарбниці українського народу, важливою частиною якого є народні пісні. Значення народних пісень полягає не тільки в тому, що вони є показником належності носіїв фольклору до певної мовно-культурної групи, але й у тому, що тексти пісень, передаючись у часі від покоління до покоління та поширюючись у певному просторовому континуумі, виступають своєрідним ідентифікатором ступеня збереження як народної пам'яті про відображені тут події, побут, соціальний устрій, стосунки між людьми тощо, так і розуміння сучасними носіями культури різноманітних образних засобів пісні, її мови.

Перегляд і порівняння глибинного змісту та засобів його вираження варіантів загальнонародних народних пісень може наблизити нас до відповіді про походження того чи іншого тексту, дати достовірний матеріал для розв'язання питання як про роль фольклору у освоєнні загальнонародних мовних елементів певним діалектом, так і про несумісність чи протиставність системних рис українських говорів на різних мовних рівнях.

У запропонованій увазі читачів статті ми продовжуємо розгляд текстів народних пісень з Підляшшя, які зафіксовано у XIX–XX ст. етнографами, фольклористами та мовознавцями, як матеріалу діалектологічних досліджень на прикладі загальнонародних пісень, засвоєних носіями підляських говірок.

Необхідно наголосити на тому, що, як зазначав М. Лесів, „для більшості українців у Польщі діалект – це не закріплений, а постійно живий фонд, від якого починалося [...] їхнє знання рідної мови; діалектне слово – це найрідніше їм знаряддя вияву думки” [Лесів 1997, с. 7]. Українські говірки поза межами України, зокрема і в Польщі, не зазнають такого впливу української літературної мови, як в Україні, а отже, процес адаптації ними загальнонародних пісень відбувається лише за законами певної говірки і за рахунок говіркових засобів вираження думки.

Як показує зіставний аналіз регіональних варіантів текстів українських загальнонародних пісень, освоєння їх відбувається на усіх рівнях мови: фонетичному, лексичному і граматичному. Ступінь насиченості місцевими говірковими рисами залежить як від походження тексту, так і від віддаленості мовних рис початкового варіанту від говірки, яка освоює пісню.

Своєрідністю відзначається процес освоєння текстів народних пісень літературного походження, зокрема пісень на слова поезій відомих авторів, таких як М. Петренко, В. Забіла, Т. Шевченко, Л. Глібов, М. Старицький, М. Кропивницький, В. Самійленко, Б. Лепкий, І. Франко та ін. З одного боку, більшість авторів співаної поезії свідомо наближали її до народної традиції, прагнули надати їй наддіалектного звучання (хоч і піддавали діалектній стилізації), а з іншого – такі пісні народні виконавці завчали напам'ять і намагалися передавати із максимальним збереженням форми.

Більше змін знаходимо у піснях невідомих авторів. Як вважають учені, фольклоризації піддаються лише ті твори, які є співвідносними з національною традицією, і, щоб стати народною піснею, авторський твір повинен пройти довгий процес асиміляції [Лановик, Лановик 2006, с. 382–390].

Зміни, які спостерігаємо у процесі адаптації будь-якої пісні літературного походження, стосуються насамперед фонетичного та лексичного рівня тексту пісні, адже виконання її не повинно викликати дискомфорту, вимова слів має бути природною для виконавця, а зміст – зрозумілим. Саме такими вимогами можна пояснити адаптаційні зміни, які спостерігаємо у регіональних варіантах у відомої української пісні літературного походження „Місяць на небі”.

Популярна сьогодні лірична пісня „Місяць на небі” увійшла до збірок українських народних пісень ХХ ст. практично без змін [див., напр., Гордійчук 1991, Радішевський 2006, Михалко 2007 та ін.] і складається з трьох строф. На літературне походження пісні вказує елегантність поезії, розгорненість пейзажного малюнку, який зображено у першій строфі. Третя строфа у згаданих вище виданнях звучить як: *Ой очі, очі, очі дівочі, / Темні, як нічка, ясні, як день! / Ви ж мені, очі, вік вкоротили, / Де ж ви навчилися зводити людей?*

Не зафіксований у наведених збірках, але відомий з виконання А. Солов'яненком варіант пісні містить третю строфу, яка відрізняється за

змістом: *Ой очі, очі, очі дівочи, / Темні, як нічка, ясні, як день! / Ви ж мене, очі, плакать навчили, / Де ж ви навчились зводить людей?*. Ще один варіант пісні містить 4 строфу: *Як ми сиділи мило з тобою, / А місяць ясний світив до ніг. / Я все дивився у твої очі / І надивитись ніяк не міг* [Єсіпко 2003].

Варіант пісні „Місяць на небі, який записала Анна Петручук у с. Трещотки на Північному Підляшші, у перших двох строфах має мінімальні лексичні та граматичні відмінності:

М'і_éseц' на нѐб'і / зу_óрон'к'і јáсни
Т'іхо по мóри / чóвен пливѐ
Чја то д'івчїна / н'і_есн'у сп'івáє
А козák чўје / сѐрден'ко мре.
П'і_есн'а та м'іла / н'і_есн'а та л'уба
Вс'а про кохан'е / вс'а про л'убов
Як ми л'уб'іл'іс' / і_розишл'іс'а
Поту_ом нав'і_ек'і / зишл'іс'а знов [Петручук 2010].

Серед лексичних відмінностей дослідниця вказує на заміну дієслова *сяють* на прикметник *јáсни*, зазначаючи, що зміст пісні при цьому змінюється незначно [Петручук 2010, с. 39]. На нашу думку, заміна дієслова *сяяти* у тексті пісні може пояснюватись його відсутністю в активному вжитку носіїв говірки.

На можливість такого пояснення нашої уваги привертає аналіз ілюстрацій, наведених до слова *сяти*, *сяяти* у Словнику української мови в 11-ти тт. [СУМ 1970–1980, т. 9, с. 912] та у Словарі української мови за ред. Б. Грінченка [Грінченко 1907–1909, т. 4, с. 240], де дібрано переважно приклади речень з творів письменників, які послуговувались східноукраїнським варіантом літературної мови.

Можна цілком погодитися з думкою, що відмінності між загальновідомим варіантом пісні та записаним на Підляшші текстом, які спостерігаємо у другому рядку другої строфи (*Все про кохання, все про любов – Вс'а про кохан'е / вс'а про л'убов*), також виникли з причини розбіжності між вживанням лексеми *все* у говірках, яка полягає у відсутності темпорально-ітеративного значення цього слова у говірці, яка адаптувала пісню. Зміст рядка стає більш зрозумілим виконавцям пісні з узгодженням співзвучного займенника *весь* з відповідним іменником.

Більш виразними у цих строфах є зміни на фонетичному та морфонологічному рівні. Насамперед звертають на себе увагу найбільш характерні ознаки північноукраїнських говірок:

- вияви дифтонгічної рефлексії **ѣ** у наголошеній позиції в словах *м'і_éseц', н'і_есн'у, н'і_есн'а, нав'і_ек'і*;
- реалізація етимологічного *о дифтонгом заднього ряду у словах *поту_ом, зу_óрон'к'і*; [порівн., напр., Бевзенко 1980, с. 42–43];

- пом'якшення приголосних перед рефлексом давнього *і у словах *т'іхо, м'іла*; [порівн., напр., Жовтобрюх 1980, с. 89–90];
- реалізація звукосполучення *кі у формі множини іменника І відміни *зу_брон'к'і* та у прислівнику *нав'і_ек'і*;
- препалатальний вияв м'якої фонемі /л'/ у словах *л'уба, л'убов, л'уб'іл'іс'*;
- збереження давнього *і у дієслівних формах *л'уб'іл'іс', розишл'іс'а, зишл'іс'а*.

Наступні дві строфи у записі пісні А. Петручук, значно відрізняються від загальноукраїнського варіанту:

*Ої́ о́чи о́чи / о́чи д'і́во́чи
 Причарова́л'і / в'і́ете менé
 Чи вас вору_о́шк'і / приворожі́л'і,
 Чи вам цига́нк'і / о́чи дал'і.
 І не цига́нк'і / і не вору_о́шк'і
 Ба́т'ко і ма́т'і / о́чи дал'і
 Да́л'і мн'е о́чи / шче́ї чо́рни брóви
 А шча́с'ц'а ї до́л'і / да́т' не змо́гл'і.*

Як бачимо, ця частина є контамінацією кількох народних пісень: тих, які пов'язують появу сильного почуття з ворожінням, приворотом (напр., *В саду гуляла, квіти збирала; Поза лугом зелененьким* та под.), та іншої групи пісень, де закохані жаліються матері, яка дала їм вроду, але не дала долі (напр., *Ой маю я чорні брови* та под.), тобто тут реалізовано два з найбільш поширених мотивів українських родинно-побутових пісень про кохання [пор., Лановик, Лановик, с. 323–339].

Третя строфа підляського варіанту частково перегукується з текстом, який співають відомі виконавці цієї пісні у частині строфи, яка в загальноукраїнському варіанті звучить так: *Чи вас ворожка заворожила/ Чи вам циганка дала цей дар/ Чи може, зіллям ви опоїли/ Так що за вас я душу віддам//*. На жаль, у доступних нам збірниках цього варіанту не зафіксовано. Однак у підляському варіанті кінець строфи, на який припадає вираз *о́чи дал'і*, вимагає розвитку цього мотиву, що і відбувається у наступній строфі, де повторюється мотив привороту, який заперечується (*І не цига́нк'і / і не вору_о́шк'і / Ба́т'ко і ма́т'і / о́чи дал'і*), а також додається відомий з пісень про нерозділене кохання мотив про те, що батьки дали вроду, але не дали долі (*Да́л'і мн'е о́чи / шче́ї чо́рни брóви / А шча́с'ц'а ї до́л'і / да́т' не змо́гл'і*).

Таке поєднання різних мотивів досить характерне для освоєних пісень як літературного походження, так і тих, що прийшли з інших регіонів.

Фонетичні, морфологічні та лексичні ознаки, які спостерігаємо в тексті, дозволяють ствердити, що цей варіант пісні „Місяць на небі” можна вважати освоєним на усіх мовних рівнях. Так, важливою рисою підляських говірок є наявність архаїчної пошанної форми займенника

vi_ete, яка вживається переважно при звертанні до старшої особи. Це форма, яку фіксують дослідники у різних населених пунктах Підляшшя. Так, Михайло Лесів у своїй праці пояснює значення форми *vite* [Лесів 1997, с. 366], а Іван Ігнатюк вводить до свого словничка українських говірок Південного Підляшшя форми *vite* і *vi_ete* [Ігнатюк 2013, с. 93]. Анна Петручук наводить приклад вживання цього виразу в тексті: *А де ж ви_ете пушли?* [Петручук А. 2010]. Знаходимо цю форму займенника і в записах інших дослідників підляських говірок ХІХ–ХХ ст., а також в текстах, які записано нами на Північному Підляшші на початку ХХІ ст.

Серед фонетичних та морфонологічних рис виразно відзначаються:

- вживання дифтонга заднього ряду у слові *вору_ошк'і*;
- пом'якшення приголосних перед рефлексом давнього *і у словах *приворожіл'і*, *причаровал'і*, *дал'і*, *не змогл'і*;
- реалізація звукосполучення *кі у формі множини іменника І відміни *вору_ошк'і*;
- оглушення приголосного [ж] в середині слова, яке притаманне підляським говіркам [див. також: Фроляк 2010, с. 239–247];
- вживання закінчення –и після твердого приголосного основи [ч] у формі множини іменника *око – очи* та ін.

Цікавою для дослідження є також форма дієслова *причаровал'і*, де спостерігаємо вживання суфікса –ова, притаманного північним говорам української мови, а також випадок вживання усіченої стягненої форми прикметника у формі множини *чорни брови*.

Уживання стягнених і нестягнених форм прикметників чоловічого роду в підляських говірках, як зазначає Іван Ігнатюк, залежить від словесного наголосу: якщо наголос падає на закінчення, то вживається нестягнена форма прикметника: *раб'ий*, *мняг'ий*, *свят'ий*, *сердит'ий*, – якщо ж наголос падає на основу, то вживаються прикметники стягнені, напр., *д'обри*, *гр'ішни*, *б'іли* і под. У формі множини, як підкреслює дослідник, прикметники твердої групи мають флексію –и, як напр., *д'обри*. Однак у розмовному мовленні, за його ж спостереженнями, переважають нестягнені форми [Ігнатюк 2013, с. 25].

Таким чином, вживання стягненої форми, яку спостерігаємо в адаптованому говіркою тексті загальнонародної пісні „Місяць на небі”, є одним із можливих варіантів прикметника чоловічого роду у множині й не виходить поза межі говіркової норми, а вибір саме цієї форми може пояснюватися вимогами збереження ритму віршованого тексту.

Слід зазначити, що у фольклорних записах, здійснених у цьому ж селі, в адаптованих загальнонародних піснях часто виступають притаманні північноукраїнським говіркам нестягнені форми прикметникового типу відмінювання. Так, у баладі „Ой у полі жито” спостерігаємо вживання

повних нестягнених форм як прикметників, так і займенників: *А пришл́а другáја / хорóшча як тáја // Вставáї вставáї му_ї козáче / ја ї тво́ја м'іла́ја// Аш пришл́а трет'áја / з рúблено́ї хáти//*.

Характерними є названі вище говіркові риси також для інших пісень, які зараз відомі на території Північного Підляшшя. Так у збірнику пісень *Співаюче Підляшшя*, зібраних Оксаною Савчук у 2004 році, знаходимо вживання нестягнених форм прикметників, напр., у піснях, які вона записала у с. Бобрівка та Вілька Нурецька. Це рядки пісень, *Ой ви́йду я на гору кру́тую, Стану подивлю́ся на воду бистру́ю* [Савчук 2006, с. 36], *Кує зозуля, кує сивас, по саду літаю́чи* [там же], *Кросна золоті́ї, нитки шовкови́ї* [там же, с. 39] та ін.

Аналіз записів народних пісень згаданого збірника виявляє також тексти, у яких знаходимо вживання дифтонгів переднього ряду, переважно як рефлексіяція **Ѣ**, напр., у пісні „Журилась Черемха”, яку записано у с. Вілька Вигонівська: *Ору я ору я ї на сонце поглядаю: / Всіє жуонкі обід несут, а меї немає// Прийшов я до дому, не вспів за стіл сієсти/ А жонка м'ніє каже – неси свиням їєсти// Бодай свини здохли, куча згоріла/ Як м'ніє приймакови, вже ї жизнь надоїєла//*, а також у с. Слохи Аннопольські: *Їєдут люди з костьола/ На мене дівуют, / А я лієзу в гарбузинні, мене не ратують//; Ой хотіла мене маті та ї за першого оддають//; у с. Павлиново – *Чи я тобіє не казала, / Чи не говорила//* [Савчук 2006, с. 150–151, 142]. У тексті пісні „Журилась Черемха” зафіксовано також вживання дифтонгу заднього ряду у словах: *жуонкі, твуой, муой*.*

Дифтонгічні рефлекси давніх *о та *е спостерігаємо і в записах із с. Красне Село, напр., дифтонг заднього ряду у словоформах: *ју_о́лка, жу_о́нка, Григу_о́р, ку_о́шка, ку_о́т, ну_о́ч, ру_о́дни, гу_о́ркімі та ін.*, а також дифтонг переднього ряду у словоформах *зї_е́ла, захворі_е́ла, в лі_е́су, ді_е́точки та ін.*: - *У городі юолка/ За городом юолка// Там гуляє, гуляє / Григорова жуонка// Григуор прибирає, /Хату замітає, / Пірогуов напече, А сам з хати утече// Куошка ложки миє, Куот починки віє// За нуоч три починки//; Три буханки хліба з'їєла. А як з'їєла, захворієла, / І до хлопцов не схотієла//; Поколиши мої дієточки, /Бо я бієдна// А бодай ти не дождала, Жеб я твої руодни дієточки колихала//; І стала куваті я в лієсу сідячи// Ой кovala, кovala, наковалася/ Гуоркімі сльозоньками умивалася//; На туом лужечку Манюля лежит//* [Савчук 2006, с. 130–133].

Дифтонги переднього і заднього ряду спостерігаємо також в загально-народній родинно-побутовій пісні „Ой зацвіла калинька в лузі”, освоєній говіркою с. Павлиново, де знаходимо рядки: *Ой зацвієла калинька в лузі, / Бієдна моя головонька в тузі// Як приїхав муой батенько зо Львова, питаєца чи п'яніца удома // Ой привикай, моє дітя, привикай, / До сусієда без оконце утікай//* [Савчук 2006, с. 147].

Як відомо, підляські говірки виявляють значну неоднорідність щодо вияву архаїчних діалектних рис, зокрема щодо вживання дифтонгів та монофтонгів у новозакритих складах, реалізації форм із давнім *і, архаїчних морфологічних форм дієслова тощо. Однак виявлення цих рис у загальнонародних піснях, зокрема у піснях літературного походження, де з певністю можемо сказати, що таких ознак першопочатково у тексті не було, говорить про те, що знайдені фонетичні та морфонологічні риси не зазнали лексикалізації та підлягають активно діючим законам говіркової системи.

Таким чином, фіксація говіркових форм в адаптованих народних піснях, зокрема літературного походження, заслуговує на увагу і подальше вивчення їх функціонування в освоєних і питомих фольклорних текстах різних жанрів – в піснях, казках, переказах, легендах тощо. Глибоке вивчення цього питання може наблизити нас до відповіді на запитання про внутрішньоговіркові та позаговіркові чинники стійкості чи розхитування певних діалектних рис.

ЛІТЕРАТУРА

- Лесів М., 1997. Українські говірки у Польщі. Варшава, Український Архів.
- Лановик М., Лановик З., 2006. Українська усна народна творчість. Київ, с. 382–390.
- Гордійчук М., 1991. Перлини української народної пісні. Київ, Музична Україна.
- Радишевський Р., 2006. Пісні маминого серця. Київ, Видавничий центр „Просвіта”.
- Михалко А., 2007. Пісенний вінок: Українські народні пісні, упорядник Андрій Михалко. Київ, Криниця.
- Єсипко В., 2003. Українські народні пісні. Київ.
- Петручук А., 2010. Мова українських пісень Північного Підляшшя. Магістерська праця. Люблін, УМКС.
- СУМ, 1970–1980. Словник української мови: в 11 тт. Київ, Наукова думка.
- Грінченко Б., 1907–1909. Словарь української мови: в 4-х тт. Київ.
- Бевзенко С.П., 1980. Українська діалектологія. Київ.
- Жовтобрюх М.А., 1980. Історична граматики української мови. Київ.
- Фроляк Л., 2010. До питання про санджі у північнопідляських говірках: аудитивний аналіз реалізації дзвінких фонем /б/, /д/, /г/, /ж/, в: Волинь філологічна: текст і контекст. Західнополіські говірки в просторі та часі, вип. 9. Луцьк, с. 239–247.
- Ігнатюк І., 2013. Українські говірки Південного Підляшшя [опис, тексти і словничок]. Люблін, Episteme.
- Савчук О., 2006. Співаюче Підляшшя. Більськ, Союз українців Підляшшя.

ON THE QUESTION OF THE UKRAINIAN FOLK SONGS FROM PIDLYASHSHYA
AS A SOURCE OF DIALECTOLOGY RESEARCHES

Summary. The article is devoted to the problem of the changes of folk song text as a result of its adaptation to the dialect norms, which exist in the regions of distribution of this song. The author of the article attempts to show some ways and reasons of the appearance of dialectal signs in the texts of the adapted songs.

Key words: The Ukrainian dialects in Poland, dialects of Pidlyashshya, dialect and language of folklore